

Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához*

Csorba Dávid

Debreceni Ember Pálnak (1661–1710), a 17–18. század fordulóján élt kálvinista lelképásztornak, egyben az első magyarországi református egyháztörténet, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht, 1728),¹ közkeletűbb nevén a Lampe-féle *historia ecclesiastica* megalkotójának elveszett könyveivel már foglalkoztam korábban, a kutatás részeredményeit publikáltam.² Jelenleg ezt folytatom, s a kora újkori tudós lelkészek a kutatás számára eddig alig hasznosított kézíratairól szólok.

A lelkész kéziratosa lelkészi jegyzeteit elsőként a pataki tanár, Harsányi István ismertette, a kis 16-rét méretű, főként Patakon található kis kötetek alapvető filológiai kérdéseit körüljárta, de az ott található szövegek provenienciájával, azoknak Ember Pál egyéb szövegeihez való összehasonlításával nem foglalkozott.³ Ritoók Zsigmondné pedig az Ember Pál által szerkesztett egyháztörténet kézíratainak viszonyát tisztázta, s a kompendium szövegének előállításáról megjegyezte, hogy annak kéziratosa hipotextusait jó lenne kutatni.⁴ Ilyen módon tehát a két legjelentősebb szövegegyüttcsről tudomást szerzett a szakmai közönség, s ezeknek részletes vizsgálatára azóta sem vállalkozott senki. Jelenleg még én sem erreszek kísérletet, hanem több kisebb kéziratosa bejegyzéshez kapcsolódó művelődéstörténetileg érdekes jelenséget mutatok be, a fenti két nagyobb munka filológiai előmunkálataiként.

Időrendben haladva előbb Debreceni Ember Pál egy diákkori elveszett prédikációjáról szólok egy kéziratári adat alapján. Majd a debreceni lelkésziségének idejéből származó két önálló művéről, melyek nyelvi és szövegszerkesztői tudását szemléltetik. Végül az egész életében gyűjtött egyháztörténeti adatok közül egyetlen személyes eseménynek a lenyomatát kísérem végig az általa idézett eredeti jegyzőkönyvi szövegen, majd az egyháztörténet kézíratain keresztül egészen a végső, formázott kiadványszövegig.

* Ez a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ LAMPE, ADOLF [– DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. (továbbiakban: LAMPE–DEBRECENI, 1728.); D. E. P.: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford.: Botos Péter, sajtó alá rend.: Dienes Dénes – Kovács Józsefné et al. Sárospatak, 2009. (továbbiakban: DIENES–KOVÁCSNÉ, 2009.)

² CSORBA DÁVID: Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, 2014. [Megjelenés alatt.]

³ HARSÁNYI ISTVÁN: Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kézíratai. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 2. sz. 128–140. p.

⁴ RITOÓK ZSIGMONDNÉ: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kézíratai. I–II. In: *Magyar Könyvszemle*, 1973. 2. sz. 175–185. p.; 1973. 3–4. sz. 364–376. p. (továbbiakban: RITOÓKNÉ, 1973.)

Beszéd Komáromi Csipkés György felett⁵

Az első adat Ember Pál saját írására az első debreceni korszakából származik, s az 1678-as évhez kapcsolódik. Egy forrás közvetett adata alapján feltehető, hogy az ebben az évben, 1678. október 6-án elhunyt Komáromi Csipkés György debreceni városi lelkész felett az ifjú diák is tartott megemlékezést. Egy 1837-ben született levél utal erre, de meglehetősen homályosan.⁶ Ádám István, akkori kaposi lelkész (ma: Nagykapos, a történelmi Zemplén megyében, ma Szlovákiában), Zemplén és Ung vármegyék főjegyzője küldött egy rövid levelet a Debreceni Református Kollégiumba, „a’ Professzor Úrnak”, hogy itt a Kollégiumban jó helye lesz a levél mellékleteként küldött szövegnek. Az „Evangyeliomi Szent Vallásunk egén tündöklött Nagyobb rendű Csillagzatnak, Cs. Komáromi Györgynek elhunytá alkalmával mondatott e’ Halotti Beszéd, és szinte egy más, Munkáiban ma is élő Vallásunk Oszlop embere Debretzeni Ember Pál által”. Ádám István, egykori pataki diák a levélbeli állítása szerint diákkönyvtáros korában egy bizonyos régi könyv végén talált egy „irományt”, s ezt küldte el Debrecenbe. A levél címzése és melléklete egyaránt hiányzik. A több szempontból is homályos történetből néhány dolog rekonstruálható.

Ádám Istvántól írás nem maradt fenn, de a pataki jegyzőkönyvek tájékoztatnak róla. Nem nemesi származású, (sátoralja)újhelyi árvagyerekként került be a Collegiumba az 1810-es évtől fennmaradt adatok szerint. Már ekkor tógátus volt, iuratusként beírva, s jó tanuló: ugyanis a diáklistán elején állt a neve, mindig az első öt diák közt feljegyezve. Az 1810 és 14 közti diáklistán több helyen szerepelnek az adatai (bár ezek néhol félreérthetőek),⁷ ezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1786 és 87 között született Sátoraljaújhelyen. 1810–11. évben 6 syntaxista praeceptor (köztanítója), 1811–12. évben pedig egy lépcsővel feljebb, 12 conjugistáé (ebből 10 nemes).⁸ 1812–13. évben lett bibliothecarius,⁹ s 1813–14-ben pedig már contrascriba.¹⁰ Az 1816-ig vezetett jegyzőkönyvben nem találni rá több adatot: a seniorságot követően, lévén, hogy ő juristaként lett bejegyezve,

⁵ [Beszéd Komáromi Csipkés György felett] [1678–79k.], [kézirat]. Helye: olim Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelenleg lap-pang.

⁶ Ádám István levele. Kapos, 1837. szeptember 20. – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (Debrecen), (továbbiakban: DRKNK.) R 717/20.

⁷ 1810–11-es tanév fordulóján (1811. február 5–6.) 23 (átjavítva: 25), az 1811–12-es tanévben (1812. február 3.) 25, 1812 szeptemberében 26, az 1813–14-es tanév fordulóján (1814. január 31.) pedig 28 éves volt a jegyzőkönyvek szerint. Ld. Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum. 1810/11–1815/16, 2. – Sárospataki Református Kollégium Levéltára (Sárospatak), K. a. II. 21–26., 2; Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum. 1811/12, 2, 75. – Uo. K. a. II. 28., 2, 75, 130, 290.

⁸ Uo. 2, 75.

⁹ Uo. 130.

¹⁰ Uo. 290.; A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1783–1871/72. Forrásközlés. Sajtó alá rend.: Ugrai János. Közrem.: Dienes Dénes. Sárospatak–Tiszaújváros, 2012. 86. p. Online: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei: <http://www.patakarchiv.hu> / Archív szövegek – 2014. szeptember.

már kimehetett gyakorlatra. Az iskolájához és a zempléni régióhoz kötődve itt tevékenykedhetett tovább, ugyanis a fent idézett levelet 1837. szeptember 20-án immáron világi jegyzőként szignálta. Ekkor 50 év körüli, a korban idős embernek számít, s úgy tűnik, a diákkorában, feltehetően az 1812–13. évben a pataki könyvtár egyik könyvéből elemelt kéziratot – bűntudattól hajtva, vagy a témát érintő debreceni személyek (Debreceni Ember Pál, Komáromi Csipkés György) miatt – a Debreceni Collegiumba küldte el.

A levél borítékja, így címzése sem maradt fenn, de a szövegében megcélzott „Professzor” csak egy valaki lehetett: a debreceni gyűjtemények akkor igazgatója, a közös könyv-, levéltári és éremgyűjteményi anyagok vezetője, Kalós Mózes, személyében a Kollégium 9. katedráján az irodalom tanára.¹¹ Kalós Mózes 1831 és 1844 közt volt megbízva a gyűjtemények rendezésével, és készített is több katalógust, melyeket az utána következő nemzedék egyéb rendezési terveivel, katalógusaival 1849-ben összesítettek, s ez utóbbi felmérés maradt ránk. Ebben található egy ilyen tétel: „Az 1831 óta szerzett s részint ajándékozott könyvek czimjeit magában foglaló szaporodási laistrom (Accessus Catalogus)”, melynek nyomára nem leltem a könyvtár és a levéltár kézíratai között.¹² A fenti levél a Debreceni Református Kollégium tanügyi iratai közé lett később besorolva, tehát valószínűleg beérkezett a küldemény, de azóta nyoma veszett. Sem a kéziratári, sem a régi nyomtatványi részlegben nem található a hiányzó melléklet, de a régi katalógusok sem, és Kalós Mózesnek sincs hagyatéka a kerületi levéltárban, sőt a Kalós korai halálát követő nagynevű utóda, Lugossy József iratanyagában sem leltem rá.

Ha a másik oldalról közelítjük meg a kérdést, azt tudjuk, hogy Komáromi Csipkés György az 1663-ban tett végrendelete szerint kifejezetten megtiltotta, hogy a szokásos módon díszes ünnepi megemlékezést tartssanak a temetése alkalmából. A szertartás pogány vagy katolikus elemeit (siratóasszonyok, gyászév etc.) és szokásjogi szabályait az „undok gyász” szerkezettel illette. A sírverset és genealógiát tartalmazó díszablát (epitaphium) sem kérte, melyet a templom falára volt szokás függeszteni. A végrendelet 4. pontjának harmadik részében csupán annyit rögzített, hogy egy nagy követ helyezzenek a sírhely lefedésére, és arra legfeljebb a nevét róják rá.¹³ Homokkőből készült, mára szinte elmállott tumbája az 1810-ben bezárt Dobozi-féle temetőből került elő egy, a régi debreceni jeles emberek sírját felkutató polgári kezdeményezés által 1907-ben. Zoltay Lajos még

¹¹ BAJKÓ MÁTYÁS: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora. In: A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk.: Kocsis Elemér. Bp., 1988. 165. p. Online: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus Könyvtár: [¹² FEKETE CSABA: A Kollégium Nagykönyvtára. A XIX. századi állapotok. In: Uo. 439–441., 440. p.](http://digit.drk.hu/Gyujtemenyek/Egyhaztortenet_helytortenet-2014_szeptember;GYŐRI L. JÁNOS: A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: Uo. 660. p.</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹³ Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból. Közli: Ifj. Bölöni Sándor. In: Századok, 1875. (továbbiakban: BÖLÖNI, 1875.) 280. p.

leírhatta, oldalán már kibogozhatatlanná váltak a szépen metszett betűk.¹⁴ Az ekkor szokásos és lehetséges temetési szövegek (a temetést kihirdető halotti chárta; 1 magyar prédikáció és 1 latin oratio a háznál, illetve 1–1 a temetőben; verses köszöntők és énekek a kántor vezetésével a temetéskor; a gyászévben külön kiadvány a Collegium diákjai és a környék lelkészei részvételével; a prédikációk kiadása, etc.) helyett a ceremónia egyszerűségét és dísztelenségét várta el a végrendelet hagyója.

Debrecenben 1678 és 1686 között az egyházi és világi vezetők (főbírók, lelkészek és professzorok) egy egész generációja távozott az élők sorából, és majd mindegyik alkalmából kiadtak egy tisztelgő kötetet vagy egy prédikációt. Kivéve Komáromi Csipkés esetén? Vagy nem maradt ránk? Talán az utóbbi. Annyi bizonyos, hogy a fenti végrendelet a családon kívül az Ecclesia, a Schola, a Prédikátorok és Mesterek, az Ispotály, a könyvnyomtatás, a sárospataki és debreceni könyvtárak részére egyaránt rendelkezett meghatározott összegről.¹⁵ A város meghatározó alakja volt, és a hagyatékából mindenki részesült. Lehetetlen, hogy ha nem a végtisztesség adásakor, de akkor az emlékezésnek ne állítottak volna neki emléket, legalább könyvkiadással, emlékező kötetel.

Az egész szertartásról sem tudunk semmit. A városi jegyzőkönyv 1678. október 3-a után csak október 17-én tartalmaz bejegyzést.¹⁶ Az egyházmegegyei és egyházkerületi jegyzőkönyvek szintén nem rögzítettek semmit, pedig Komáromi Csipkés mint egyházmegegyei főjegyző kézvonását és aláírását ott találjuk az 1664 és 1677 közti idők iratain végig. Csupán a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy ha a kért egyszerű, dísztelen módon járt el a város a vezető lelkésze temetésekor, akkor is volt prédikáció és kórusének. A debreceni püspök Nógrádi Mátyás, aki egyben az egyházmegegye esperese is volt, mondhatta a temetési beszédet, illetve a többi debreceni szolgatárs is (Keresztúri Bálint, idős Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért) biztosan szerepelt valamilyen módon.¹⁷ A halál pontos dátumát is csak egy másik beszédből ismerjük: Kabai Bodor Gellértnek a debreceni főbíró, id. Dobozi István felett mondott temetési prédikációjából, ahol a Debrecen egéről csak nemrég lehullott két csillag metaforával szerepel a két főember, Dobozi és Komáromi Csipkés halálozási dátuma.¹⁸ Kiszámolható, hogy a lelkész halála csütiörtökre esett. Egy másik debreceni lelkész, idős Köleséri Sámuel esetében tudható, hogy az előkészületekre nem is kellett több 2 napnál

¹⁴ ZOLTAY LAJOS: A Czegléd-utcai temető római kori síremléke és Méliusz sírköve. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1935. 125. p. Sokáig a Déri Múzeum előtt a Püspöki palota hátsó részén volt látható, jelenleg a Dorottya utcai katonai sírkertben (a Hősök temetőjében) állja az idők viharát 9 másik korabeli társával.

¹⁵ BÖLÖNI, 1875. 279. p.

¹⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a. (=Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek.) 20. köt. (1678–1680), 1678. október 3.

¹⁷ BAKÓCZI JÁNOS: A debreceni ev. református egyház lelképásztorai, 1535–1894. In: Bakóczy János adattár gyűjteményei, 1536–1980. [kézirat], 1–2. köt. – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen), II. 28. d), II, 35. (továbbiakban: BAKÓCZI.)

¹⁸ KABAI BODOR GELLÉRT: A jó előljáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés. [Halotti beszéd id. Dobozi István főbíró felett.] Debrecen, 1679. (RMKP 2094.) A2v. Idézi lapszám nélkül: BAKÓCZI. 352. p.

(mivel nem fejedelmet temettek, nem kellett a főúri reprezentációra különösképpen ügyelni, s ennek megfelelően hosszas előkészületeket tenni),¹⁹ illetve a debreceni városi törvények szerint a temetést szombaton vagy vasárnap délelőttre rögzítették.²⁰ Így Komáromi Csipkés Györgyöt legkorábban 1678. október 8–9-én temethették el.

Az külön érdekessége a tolvaj könyvtáros adatának, hogy egy diákot, egy fél éve (1678. január 12. óta) tógátust szerepeltet a szertartáson.²¹ Debreceni Ember Pál tehetséges diák volt, ez kétségtelen (négy csoportot tanított köztanítóként, minden szintet végigjárva), de akkor is szokatlan eljárás lenne/lett volna, hogy egy diák szóljon a temetésen egyéb egyházi és világi tekintélyek mellett: sem magyar, sem latin nyelven nem valószínű. Az viszont elképzelhető, hogy a pataki diákkönyvtáros megállapítása szerinti „Halotti Beszéd” szóhasználat esetleg egy emlékbeszédre utalt. Az 1678-ban köztanítónak váló Ember Pál akár a collegiumi évnyitón, közvizsgán szokásos latin nyelvű beszédként meg is tarthatta azt 1679 elején. Ilyen iskolai beszédet ismerünk többet is a korból, például Apácai tanári beköszöntő beszédét Gyulafehérváron 1653-ban;²² vagy Kocsi Csergő Bálintnak a rektori megnyitó beszédét 1681 szeptemberében Pápán.²³ A műfaj szerinti párja azonban éppen ebben az időben az a csak rövidebb formában fennmaradt latin megnyitó beszéd, melyet Kocsi Csergő Bálint mondott el 1681-ben, s melynek választott témája az volt, hogy nem kell a nagy emberek elestében megütközni, mely azokról szólt, akik a „hitben hajótörést szenvedtek”.²⁴ A szónok szabad témaválasztását, s annak aktualitását a beszélő helyzete ékesen mutatja. Az 1681.évi soproni országgyűlés, mely április és december közt állt fenn, végül garantálta a protestánsok vallásszabadságát, de voltak olyanok, akik ezt nem várták meg, s katolizáltak vagy elhagyták az országot, s nem tértek haza. A biztatást, a mégis megállást a hitben ezzel a beszéddel kívánta erősíteni a fiatal, gályarabságból hazatért rektor a tárgyalások közepén, szeptemberben. Olyan, a közhangulatot érintő témát vett tehát fel, amelyről a Dunántúl kálvinista mezővárosában a diákságnak érdemes volt egy eligazító beszédet tartani. Így tehetett ezt akár Debreceni Ember Pál is egy másik esetben az ország keleti felén.

Így vagy úgy, temetési beszédként vagy emlékbeszédként, unikális jelenségnek lehettünk volna tanúi, ha ez a kéziratos méltató beszéd ránk

¹⁹ Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Ervditissimi Viri, Domini Samuelis Keoleséri. [Halotti versek id. Köleséri Sámuel felett.] Debrecen, 1683. (RMK II. 1517.)

²⁰ HERPAY GÁBOR: Istentiszteletek Debreczenben a multban. In: *Debreceni Képes Kalendarium* 1915. 80–81. p.

²¹ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. I. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. 321., 2854. sz.

²² RMK. II. 785.

²³ Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton. Kiad.: Mokos Gyula. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1893. 1. sz. 6–8. p., 2. sz. 27–29. p. A forrás helyét, pontos könyvészeti leírását ez a „forrásközlés” nem adta meg. A kéziratot kötet megtalálható Pápán, ld. Kocsi Csergő Bálint és István kötet. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, jelzet: O. 308. 259–276. p.

²⁴ Uo. 7. p.

maradt volna: a híres személy parentációja, ennek teológiai exegézise és irodalmi formája miatt. Forrás híján csak annyit rögzíthetünk, hogy Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövege több úton kerülhetett Patakra: a Komáromi Csipkés-családon és a Szatmári Paksi-családon keresztül. A Csipkések is őrizhették vagy leírathatták maguknak, ahogy pl. Ember Pál régi barátja, tanárkollégája, id. Csécsi János felett Patakon elmondott búcsúztatóbeszédet a parentált fia, pataki professzor, if. Csécsi János őrizte meg kéziratban másolatban.²⁵ Ennek autográfját nem ismerjük, Ember Pál fennmaradt kézírataiban utalás sincs rá. A városi lelkész és professzor unokái közül a főág Biharban maradt, de Abaúj, Bereg, Borsod, Heves, Máramaros, Ugocsa, Zemplén és Nógrád megyében is otthonra talált a Komáromi család egy-egy ága, s rajtuk keresztül is bejuthatott Patakra az ominózus beszéd.

De mégis sokkal valószínűbb, hogy a Szatmári Paksiak őrizték meg ezt a szöveget. 1734-ben Erdélyből visszaköltöztek Patakra, s bár debreceni áruk is lett (pl. Szatmári Paksi István, debreceni professzor személyében). Debreceni Ember Pál kézíratainak nagy része a család pataki ágának hagyatékaként került a Bodrog-parti Athénba, melyeket 1790-ben bevételzett s rendezett Szombathi János, a kollégium tudós könyvtárosa (ld. még alább). Vagyis a kézirat 1678 és 1790 között a családdal együtt vándorolhatott, és csak mintegy 20 esztendő tölthetett a pataki könyvtárban, amikor az 1812–13-as iskolai évben a diákkönyvtáros, Ádám István kiemelte az egyik kötetből (mely akár Ember Pál hagyatékából is származhatott), s magával vitte. A kézirat ismét negyedszázadot töltött magántulajdonban, majd a debreceni kollégiumi könyvtárba kerülve nyoma veszett: jobb esetben csak 200 éve lappang.

Szövegszerkesztés, kéziratkiadás Debrecenben

Komáromi Csipkés György életművével még később újra találkozott Debreceni Ember Pál. Az egyik kéziratot kötet első lapjain található szómagyarázatos exegetikai jegyzetek alapján nemcsak olvasmányélményre, hanem ennél sokkal többre kell gondolni. A Debrecenben 1705-ben írt és itt őrzött kötet legelején a következő bejegyzés áll: „Annota[t]iones et Animadversiones Critica in versionem Biblior[um] Hungaricam ex Hebraeo fonte strictior[um] ac fûere priores, a p. m. Cl. Georgio Csipkés Comáromi, S. S. Th. D. et Ecclesiast[es] Debrecinensi concinnatae, ad postulatu[m] cujusde[m] viri Rev. Illustris Edition. operis malientis, instituta, Mense Quintili[s], An. 1705.”²⁶ Azaz a Csipkés Biblia 1678, a szerző halála óta készen lévő, kéziratban kiadásra váró, az 1680-as évek elején több ízben zsinati határozattal megerősített szövegét még 1705-ben is revideáltatta a debreceni kerületnek az ezzel a feladattal megbízott bi-

²⁵ DEBRECENI EMBER PÁL: [Halotti beszéd id. Csécsi János felett.] [Kézirat.] Leírta: ifj. Csécsi János, 1708k. – Collectio Tsétsiana. [H. n.], 1708. 6 ff. – Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (Sárospatak) (továbbiakban: SRKNK.) Kt. 205/6.

²⁶ [Debreceni Ember Pál prédikációi.] [Kézirat.] [Debrecen], 1704–1705. 126 ff. – DRKNK. R 552, 2r.

zottsága. A külföldön is héberes disputációkat készítő,²⁷ és ekkor a cívisvárosba beszoruló tudós lelkészt, Ember Pált bízták meg, hogy az ószövetségi részeket vizsgálja felül. A kézirat elejének 8 lapja erről a munkáról tanúskodik: van, ahol ragozást pontosított, máshol egy párhuzamos szöveghely miatt más fordítást javasolt, ismét máskor tömörítésre, egyszerűsítésre utalt (pl. a sáskák bibliai négy fajtájának fordításánál), vagy éppen egy már létező másik fordítást (az Athias Kiadó zsidó bibliáját, vagy éppen az 1686-os Tótfalusi kiadást) jobbnak tartott.²⁸ Láthatóan foglalkozott a kérdéssel, de a rövid terjedelem miatt két dolog lehetséges. Vagy Ember Pál nem a teljes Ószövetség átnézésére kapott felkérést, vagy csak rövid ideig tudott ezen dolgozni. 1704 márciusától került Debrecenbe szolgálni, 1705 májusában kapta ezt a feladatot, de ez év őszén, október 19-én már menekült Debrecen városa a hadak elől, s Ember Pál is továbbállt. A kis kötet összeállítására adhat erre magyarázatot: az elején található az exegetikai jegyzetek, míg a lectio continua szerinti újszövetségi páli levelek magyarázatai futnak 1704 áprilisától egy éven át, majd egyéb prédikációs jegyzetek következnek. A páli levelek magyarázatát Ember Pál egy másik kötetében folytatta, s ezt vitte tovább magával Liszkára.²⁹ Az előbbi kötetét valószínűleg Debrecenben hagyta menekülésekor, az utóbbit magával vitte, folytatta, vagy – mint ezt a 16-rét alakú kötet belső tábláján olvasható – a debreceni vész után írta össze a még szatmári vész óta elvesztett iratait, és kezdte újra rendszerezni azokat, s ezek lenyomatát őrzi ez a kötet. Így az előbbi, a Debrecenben maradt kötet elején olvasható elemzések (a Csipkés Bibliának a korrekcióit tartalmazó részek) háttérére magyarázat lehet, hogy az akkor már írt prédikációvázlatainak az előzéklapjain kezdte el, de ott nem folytathatta nagy terjedelemben. Ha volt folytatása, akkor azt elveszthette, a Patakon és Pápán őrzött kötetei erre nem utalnak sehol.

Szatmári lelkészségéből (1701–1703) Ember Pál szintén a város feldúlása miatt menekült el. Sokáig kitarzott, a gyülekezettel a külvárosba vonult: az ott tartott ünnepi prédikációk ránkmaradtak egyik Patakon őrzött kötetében.³⁰ A gyülekezetéhez való hűségét mi sem jellemzi jobban, hogy még debreceni lelkészsége idején is többször visszament szolgálni Szatmárra. A cívisváros pedig befogadta, s igyekezett minden eszközzel megtartani. Neki külön megnyitották az ispotályi lelkészséget: azelőtt is kellett az ispotályiak számára szolgálni, de a nagytemplomi lelkészek plusz feladataként. Most azonban Ember Pál önálló státuszt és fizetést kapott, és persze elvárták tőle, hogy rendszeresen szolgáljon a másik két templomban is (a mai Nagytemplom helyén álló Szentháromság templomról és a mai Kistemplom előtti ún. Színről van szó).

²⁷ RMK. III. 3389.; POSTMA, FERENC – VAN SLUIJS, JACOB: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995. (Fryske Akademie, 760.) 85/1686.2; 91/1686.2.

²⁸ DRKNK. R 552, 1r–5r, 3v.

²⁹ [Debreceni Ember Pál prédikációi.] [Kézirat.] Debrecen, 1705. 122 pp. – SRKNK. Kt. 261.

³⁰ EMBER, PAULUS DEBRECENIENSIS: Sermones I–CIX. [H. n.], 1702–1709. 436 pp. – SRKNK. Kt. 264. 1704. december 27.

A város lelkészei és a városban székelő tiszántúli kerület püspöke (Kocsi Csergő János), illetve a főbíró (Komáromi Csipkés II. György) támogatták Ember Pált az egyháztörténeti munkája befejezésében: rendelkezésére bocsátották az egyházi kollégiumi levéltár és könyvtár anyagát, és bekérték ehhez a szükséges dokumentumokat (jegyzőkönyvek, egyháztörténeti feljegyzések). A megjelent kötet elé a tiszántúli kerület püspöke maga írt támogató ajánlást. Az itt töltött 1,5 év alatt azonban az önálló pozícióhoz egyéb feladatok is kapcsolódtak. A városi lelkésznek részt kellett vennie a várost érintő gazdaság-, kereskedelem- és katonapolitikai, stratégiai tárgyalásokon, az ehhez kötődő levelek és kiadványok szerkesztésében, illetve a fenntartó, a város kikérte a véleményét az iskolával kapcsolatos ügyekben is. Ennek bizonyítéka, hogy az 1704-es iskolai lázongáskor a diákok és a város megállapodásaként újrafogalmazták egyes iskolai törvényeket, és ezek aláírói közt ott találjuk Debreceni Ember Pál nevét is.³¹ Ilyen módon a városi lelkész tudományos feladatai alkalomadtán egyházpolitikai súllyal is bírtak. Ezek egyike volt a Csipkés Biblia kiadásra előkészítése; de ide soroljuk a szerzői név nélkül, 1704-ben Debrecenben napvilágot látott Juellusapológiát is. John Jewel salisbury-i püspök kiadványa a 16. századi angliai hitviták világában született (1562), az újnak számító protestáns irány védelmező irataként. Ezt jókora késéssel, de megfelelő aktualizálással, az 1692-es londoni edíció alapján bocsátottak ki latin nyelven, tömörítve a deákul tudó értelmiségieknek, és a Dobozi István főbíró nevében írt Ember Pál-féle előszóval.³² Az attribúciót a Jewel művének a Tussai János-féle szintén Debrecenben napvilágot látott magyar fordítása (1748) előszavából lehet beazonosítani, ahol az az 1704-es kiadás körülményei kapcsán szólt egyértelműen Ember Pál szerepéről.³³

A fenti munkálatok mind erősen kötődnek a hely szellemiségéhez és kapcsolati hálójához. A Csipkés Biblia revíziójának kérdése az ekkori főbírókhoz köthető: Dobozi II. István és Komáromi Csipkés II. György felváltva vezették a várost, s a 17. század végének debreceni politikai örökségét folytatták mind szellemiségükben (önálló utas, kálvinista városi modell), mind személyükben (neves apák leszármazottai, akik egymásnak házasságok révén rokonai is voltak). A Juellus-mű kiadását az előszó alapján Kocsi Csergő püspök forszírozta, aki egyrészt megint a Rákóczi felkeléséig az egyre csökkenő szerepű kálvinizmus autentikus képviselője, másrészt pedig Kocsi Csergő Bálintnak, a nápolyi gályát megjárt pápai rektornak öccse volt. Személyes és felekezeti indíttatásból is érthető, hogy hozzá fű-

³¹ G. SZABÓ BOTOND: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen, 1996. 98–100. p.

³² JUELLUS, JOHANNES: Apologia Ecclesiae Reformatae. [Ed.: Ember, Paulus Debreceniensis.] Debrecen, 1704. (RMK. II. 2203.) [224. p.] A magyarországi Jewelreceptióról szólva Berg Pál tévesen nevezi Debreceni Ember Péternek az 1704-es szövegkiadás szerkesztőjét. Ld. BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Bp., 1946. (OSZK kiadványai, 21.) 77–74., 237. p.

³³ JUELLUS JÁNOS: A református ekklesiának apológiája. Ford.: Tussai János. Előszó: ifj. Csécsi János. [Debrecen], 1748.; BOD PÉTER: Magyar Athenas. Nagyszében, 1767. 306. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu> – 2014. szeptember.

zódik a 18. század eleji utolsó katolikus – protestáns hitvita névtelen kiadványa, a jezsuita Szentiványi Márton művére válaszoló *Malleus XV dilemmatum*, s emellett a szintén anonim módon, Ember Pál révén megjelentetett angol apológia kiadása is.³⁴ Az iskolai törvények kiigazítása, melyet utoljára Komáromi Csipkés György végzett 1657-ben, a városi lelkészek és tudós tanárok felelőssége volt, s ez esetben – a mellékesen Martonfalvi vejeként is ismert – Ember Pálé is. Ezek alapján érthető, hogy miért maradt olyan kevés nyom Ember Pál kapcsán – a Biblia revideálását kivéve – a debreceni szövegkiadási, textológiai feladatairól: a lelkésznek ezek a munkái nem saját kezdeményezéseként jöttek létre, hanem közösségi feladatként kapta s végezte el azokat.

A Zempléni *protocollum* esküformái az egyháztörténetben

A Debreceni Református Kollégium állományában található Debreceni Ember Pál saját könyvtárának egyik példánya egy csonka kötet.³⁵ A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában napvilágot látott egyházi 1642-es kánonok ismert kiadvány, gyakran találkozunk vele könyvtárak régi könyves részlegeiben és a 17. századi kálvinista lelkészek könyvkatalógusaiban. A belső táblán legfelül olvasható a tulajdonos bejegyzése („Ex Libris Pauli Ember Debreczeni”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum”). Az egyházi törvényeket egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről részletesen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain írtam,³⁶ jelenleg egyetlen filológiai kérdést vizsgállok: a kötéstáblák szennylapjain s az előzéklapokon található megjegyzések kézíratos hagyományát. Az itt olvasható feljegyzések ugyanis bekerültek az Ember Pál által szerkesztett, majd Lampe neve alatt kiadott *Magyarországi református egyháztörténetbe*, és természetesen ennek kézírataiban szintén megtalálhatóak.

Az első tábla előtti előzéklapokon Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétféleképpen. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl[esi]is observatur” kezdetű latin nyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioceseos Zempleniensis”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként ekként hangzik: „Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tíbtre én D. E. P. a Lißkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságomb[a]n.” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „Formulae, Tempore ordinationis...” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le. (Ld. 1. sz. melléklet.)

³⁴ ESZE TAMÁS: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése, 1703–1705. In: *Könyv és Könyvtár*, 1964. 89–92. p.

³⁵ *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi... Az edgyházi jó rend-tartásoknak irot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak... Várad, 1642.* (RMK. II. 612.; RMK. I. 1731.; RMNy. 1975.) – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen) RMK 1021. (továbbiakban: *Canones ecclesiastici*, 1642.)

³⁶ CSORBA DÁVID: Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, 2014. 2. sz. 204–217. p.

A zempléni egyházmegye jegyzőkönyvére való utalás gyakran előkerül az egyháztörténetben, ezeknek a kéziratos jegyzeteknek a hatását ott is kereshetjük, de előbb célszerű megvizsgálni a referenciát. Dienes Dénes, sárospataki teológiai tanár és gyűjteményi igazgató szerkesztésében 2001-ben már napvilágot láttak a tiszáninneni jegyzőkönyvek, s köztük a keresett zempléni, amit Miskolci Csulyak István rendszerezett és folytatott az esperessége idején.³⁷ A keresett formulák is részben hozzá kötődnek s a kötet függelékében találhatóak: az Ember Pál könyvecskéjében lévő latin című, magyar szövegű eskü a zempléni egyházmegye anyakönyvében két nyelven, latinul és magyarul is szerepel, az előbbi leírása Dienes szerint az említett espereshez kötődik, Miskolci Csulyak kézírását mutatja, a magyar nyelvű annak korabeli fordítása, személyhez nem köthető.³⁸ Debreceni Ember Pál ezek szerint a zempléni anyakönyvből kírta a lelkészi esküforma latin címét, majd annak a magyar szövegét. A 2001-es kiadás korszerű olvasatot közlő szövege helyett a protocullum eredeti szövegét közöljük betűhíven, és mellé Ember Pál kéziratos lejegyzését.

A zempléni jegyzőkönyv esküszövegei két irányban öröklődtek Ember Pálnál: az RMK 1021 előzéklapjain olvashatjuk a magyar nyelvűt, míg az egyháztörténet kéziratos változataiban és a kiadott Lampe-féle műben a latin nyelvűt. Előbb a magyar, majd a latin szöveghagyományt vizsgáljuk meg.

A kis könyvben Ember Pál megtartotta a zempléni jegyzőkönyv latin nyelvű feliratát a saját átíratában, szó vagy értelmezési hangsúly nem változott meg, csak az ő stílári átírata és rövidítésjelölései mások, mint a hozzá képest egy emberöltővel korábbi szövegé.³⁹ A jegyzőkönyvben itt előbb következik az „Ego. N. juro per Deum vivum verum & aeternū[m]...” kezdetű latin nyelvű esküszöveg (ld. ezt itt később), majd két, egymástól kismértékben eltérő magyar változata egy latin magyarázó felirattal.⁴⁰ Az első változat gördülékenyebb, lazább; a második nehezkesebb, formálisabb. Egy példa hadd álljon itt erre, a kezdőmondataik: a) variáns, „En N. esküszöm az igaz Istenre, ki Atya Fiú es Sz[ent]. Lélec, hogy ez mai naptul fogvan, holtom napjai, az Egyhazi rendben valo életben es tiztben meg maradoc...”; b) variáns („Alia formula” néven), „En. N. esküböm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es β[ent]: Lélec, hog’ ebben az Isten igejénc bolgálatiábā[n], melre az Cr[istu]s Jesus aniaβentegy hazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod βerent valaztatom, es Senior Uram kezenec ream tétele által βenteltetem, és ki küldetteté[m], eletem nec végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot

³⁷ Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század. Szerk., utószó: Dienes Dénes. Bp., 2001. (Milleneumi magyar történelem. Források.) (továbbiakban: DIENES, 2001.)

³⁸ Uo. 379–380., 429. p.

³⁹ Ekként néz ki: „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl(esi)is observatur, et exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impo(siti)onem recipiuntur.” Ld. Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 4.

⁴⁰ „Juramentum in Ecclesia Dei usurpatum, quo ordinandi tempore ordinationis suae se se & Deo, et Ecclesiae ejus obstringunt.” Uo. 5.

akarminemű zűrzavarocetl is attul ell bakaztatni.”⁴¹ Ember Pál a másodikat idézte, és ezt közöljük táblázatban: a jegyzőkönyvi esküszöveget és az Ember Pál-féle átiratot, változatot. (Ld. 2. sz. melléklet.)

Megállapítható, hogy Ember Pál nem betűhíven, hanem a saját rövidítéseit alkalmazva rögzítette a zempléni anyakönyvből a kiírtakat. Az kérdés marad, hogy miért a magyar szöveget írta le. Ezek szerint magyarul tette le az esküt? A zárósortok csak azt rögzítik, hogy „Ezen Forma berint esküttem meg” – azaz nem kötik ezt nyelvéhez. A Lampe-féle kiadványban viszont természetesen már latinul szerepelt a szöveg, de ettől még éppen mondhaták volna ezt a részt, csak a fogadalmat magyarul. Erre forrást nem ismerünk, és ilyen módon nincs rá más magyarázat jelenleg, ha csak nem az, hogy Ember Pál magyarul mondta az esküszöveget.

A fenti formulákat joggal kereshetjük vissza az Ember Pál szerkesztésében készült, de végül a Lampe neve alatt napvilágot látott egyháztörténetben, mivel ez a leírás nemcsak egy egyedi esetet rögzített, hanem annak hivatalos formáit, esküszövegeit is. Debreceni Ember Pál saját egyháztörténeti gyűjtésében még csak a Pápai Páriz Ferenc-féle 1684-es történeti munka folytatását, kiegészítését végezte önszorgalomból (losonci lelkészségétől fogva, 1695-től biztosan ezzel is foglalkozott), míg a kiadvány (az 1728-as Lampe-féle kiadás) pretextusaiban (a Jablonski-féle 1703-as elvárásokhoz mérten az 1708-ban lezárt gyűjtemény és másolataiban) már mind megjelentek az egyháztörténet szempontjából lényeges iratok, ágendák, zsinati és egyéb rendelkezések rendszeres leírásai.⁴² Mindkét fenti szöveg teljes terjedelmében bekerült az 1728-as egyháztörténetbe. Ismerve annak összeállítását, és több másolatát, könnyedén megállapítható, hogy ezek a szövegek miként öröklődtek, esetleg variálódtak a másolások közben.

Elsőként az előbbi rész („Formula Juramenti”) immáron latin nyelvű variációinak megyünk utána. Az 1728-as kiadványnak a különböző magyarországi dokumentumokat tartalmazó és értelmező III. könyvében, a rítusokról és ágendákról szóló III. szakaszban, s annak is az utolsó, XXX. fejezetében található.⁴³ Elvben tehát egyszerű dolga van a kutatónak: Az Ember Pál által leírt esküszöveg a lelkészbeiktatáson elhangzó fogadalom, mely a zempléni egyházmegye protokollumában eredetileg latin és magyar változatban is megtalálható, egymás után. Ember Pál kéziratosa feljegyzésében a magyar esküformát, a kiadott szövegben pedig értelem szerint a latin nyelvűt rögzítette. A variációk azonban ennél számosabbak.

A latin nyelvű alapszöveg Miskolci Csulyak István feljegyzései közt és az ő kézírásával maradt ránk, a második ennek korabeli magyar fordítása (fordítója ismeretlen). Az Ember Pál szerkesztette eredeti kéziratoknak két autográfjáról tud a szakirodalom: egy korai verzióról (1703), amit Jablonskihoz Berlinbe küldött Ember Pál,⁴⁴ s egy átalakított, kibővített variációt, mely a kiadvány alapszövegét jelenthette, de elveszett a 18. szá-

⁴¹ Uo. 5. ill. 6.

⁴² Az egyháztörténet kézíratairól: RITOÓKNÉ, 1973. II. 375. p.

⁴³ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 724–725. p.

⁴⁴ Dissertatio historico-theologica enarrans... Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1703. – Unitas Könyvtára, Poznan. VI. D., 1-4. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Mikrofilmtár. 21028.

zadban. Ezeknek azonban több másolata ismert: egy 1708-as és egy 1722-es kézirat. Az 1708-ast több kéz másolta Sinai Miklós megbízásából.⁴⁵ A másodikat Ember Pál veje, Szathmári Paksi Mihály köréhez szokás kötni, ezt 1722-ben láttamozták Helmeczi István és Zádorfalvi Márton, mint a készülő kiadvány hazai egyházi felsővezetésben lévő cenzorai.⁴⁶ Ezután pedig egy táblázatban jelenítjük meg, hogy nyomon kísérhető legyen a zempléni jegyzőkönyv összvegének alakulása az 1708-as, 1722-es kéziratok és végül az 1728-as Lampe-féle editio között a szövegkiadások rendjében. Újabbban mind a zempléni jegyzőkönyv egyházlátogatási feljegyzéseinek (köztük a tiszáninneniek esküformulaival) van korszerű kiadása, mind az 1728-as megjelenésű egyháztörténetnek van magyar fordítása, melyek a pataki kollégium tudományos műhelyében fogantak.⁴⁷ (Ld. 4. sz. melléklet.)

Igen tanulságos, ha csak röviden is, végigkísérni a több kézen átment szövegek lassú átalakulását, s recepciótörténetét. (A mellékletben a vastag-szedett részek mutatják a különbségeket.)

A Miskolci Csulyak-féle zempléni jegyzőkönyv lelkészi esküformájának latin fejlécében lévő személyes megfogalmazást Ember Pál érthetően átalakította semleges formájúvá (a „nostris Ecclesiis” helyett „in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis” áll). Az Sinai-féle 1708-as változatban hemzsegnak a ligatúrák, a tömörítés különböző jelei: több kéz nyomát viseli a kézirat, s ez jelzi, hogy itt a cél a kész szöveg gyors rögzítése, korabeli sokszorosítása volt. Ezzel szemben a Szathmári Paksi-féle 1722-es másolat alig alkalmaz ilyen eszközöket, inkább tűnik ez a nyomda számára előkészített szövegnek. Az 1728-as kiadványban pedig jól megkülönböztethető, hogy miként halad a narráció, s hogyan simulnak egymásba a különböző helyekről származó citátumok: itteni példánkban látszik, hogy a bevezető után található részek – az idézés elvárasi rendje szerint – kurziválva szerepelnek.

Vannak általánosabb különbségek, melyek a kora újkori íráskultúra sajtóságaiból fakadnak, és egyedi retorikai vagy stilisztikai szemléletet nem képviselnek. Ilyenek például a következő esetek. Az aláhúzás a nyomtatásra szánt szövegnél a kurziválás helyett áll. A vesszők sok helyütt a dikcióhoz szabott szünetek szerinti tagolást jelenítik meg. A kisbetű-nagybetű különbség lehet egyedi jelenség is (az írás miatt nagyobbak látszik a korabeli kézírásos szókezdő v, de tulajdonneveknél egész más arculatot ölt ugyanabban a helyzetben); hasonlóan a t és c írása (az „obedientia” szó esetén a kisbetűs szöveg olvasható mindkét módon). Az egyes és többes szám váltá-

⁴⁵ *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*. Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1708. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára. (továbbiakban: DMREK. RK.) K. 1. 29., 223–224. p.

⁴⁶ *Historia Ecclesiae...* Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1722. – Bodleian Library, Oxford. Mss. I. Add. 57. (továbbiakban: EMBER, 1722.) = Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Mf. 2558/IV., 65v–66r.

⁴⁷ DIENES, 2001. 379–380. p.; DIENES–KOVÁCSNÉ, 2009. 529. p. Itt mégis az eredetit használtam. Az alapvető filológiai érven kívül ezek szövegkiadási megoldásait nem találtam ideillőnek (az előbbi ellen az indok a köznyelvi megértést megcélzó betűátírása, az utóbbtól annak szerkesztésbeli s nyelvi fogyatékoságai intettek el). A szöveg-határok közti tagolást egyedül a parallelizmusok miatt jelöltem ki.

sa stilisztikai kérdés, a szórend a latinban és a magyarban is viszonylagos szabadságot jelent.

Ezekkel szemben állnak az eszmetörténetileg távolról sem semleges fordítási változatok. A szerkesztési különbségeken túl egy helyen az összövegbe betoldottak egy-egy kibővítést. A potenciális mártírháláról szóló mondatrészben a jegyzőkönyvi összöveg („paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur”) passzív szerkezete helyett a Sinai-változatban („paratus pro ea etiam mori, quodsi Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit”) múlt idejű összetett igealak áll: a passzív alak semlegesége helyett ez a szöveg a kálvinista eleve elrendelés tanát visszhangozza. A szellemi élet végének ábrázolása („vitae meae spiritum”) pedig a Sinai-másolatban az egész antropológiai jelenlétre vonatkozik („vitae meae habitum”), Lampénál viszont a metafizikai távlatot („vitae meae halitum”) villantja fel.

A tiszta tannal szembeni herezisek ellen küzdeni kell, s az eredeti eszükben ez nincs konkretizálva, de már Ember Pál magyar kéziratosa feljegyzésében is ez a szakasz úgy szerepel, hogy „és nevezet berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek tehetségem berint ellene mondok”.⁴⁸ Az egyháztörténet itt idézett kézírataiban, illetve Lampénál viszont tovább bővült a hitellenségek köre: „signanter erroneae Jacobi Arminii doctrinae, Francisci Davidis, & Anabaptistarum haeresibus, pro virilii mea contradicam”. Arminius ügye a dordrechtli zsinat (1618–1619) óta létező jelenség: a predesztináció általa vallott öt „semleges” pontja közvetített a katolikus felfogás felé, és túl is vitt azon, hiszen egy újkori arianizmus felé nyitott. Dávid Ferenc erdélyi sorsa 16. századi történet, s az unitárius megváltás-felfogás végső pontjaként értelmezték téziseit a korban, mely az antropocentrikus nézetei miatt egyháztörténeti párhuzamként ismét az ariánusok tanait idézi meg. Az anabaptisták németországi története részint a felnőtt vallásossággal (az önálló döntéssel), részint a vallásháborúkban vagy az erkölcsi szabadosságban való tevékeny részvételével lett tüskévé a kora újkori protestantizmus szemében. A célkeresztben feltűnt tévelygők neve az 1708-as, majd az 1722-es másolatban is aláhúzással, s ennek megfelelően a kurzív szövegrészekben verzállal szedve jelent meg Lampénál: a korban megszokott módon a szövegben eredetileg nem benne lévő kiegészítésnek a jeleként. A három nevezett eretnek a hittagadás kálvinista oldaláról induló példái, és ebben a formában másutt, főleg a zempléni forrásokban nem találok ilyen exemplum-láncukkal. Az 1630–60-as évek egyháztörténeti iratai amúgy is két irányzatra koncentráltak kifejezetten: Arminius követőire és a puritánokra. Az anabaptisták és Dávid Ferenc is a megelőző kornak voltak a veszélyes jelenségei. Utóbbi megindokolható, hiszen a Dávid Ferenc-ellenes iratok nagy tömege, szövegközlései jelzik, hogy külön helyet foglalnak el Ember Pál egyháztörténeti kompendiumában. Mindenesetre Lampe ezeket is átvette, s korrekt módon idézve jelölte forrásainak textuális viszonyait.

A debreceni könyvtárban lévő Ember Pál kötet előzéklapjain található bejegyzések másik részéről is szóljunk ezután. A második előzéklap rectóján a kézirat folytatódik a beiktatás ceremóniájának leírásával. „Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint

⁴⁸ Canones ecclesiastici, 1642. 1v.

esküttem meg a Praedikátori tiútre én D. E: P. a Liútkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságb[a]n.” Ezután a magyar betoldás után következnek latinul az 1630-as Miskolci Csulyak István-féle beiktatási rituálénak kizárólag az esküt követő legvégső pontjai, a megáldás formulái („Formulae Tempore ordinationis” címmel) és az Ember Pált beiktató lelkészek nevei és titulussai („Cum ego candidaret Liútkae, A[nn]ő. 1683...” kezdettel). Az 1728-as kiadványban ez a szakasz megfeleltethető a III. könyv III. szakaszában lévő XXVI. fejezettel, csak éppen átszerkesztve. A Lampe-féle változat a zempléni jegyzőkönyv alapján halad, és ennek 13. részében kerülnek elő a kéziratban található szövegnek az áldást osztó formulái. Ezt követi az esperes beszédének és az 1630-as újhelyi gyűlés egyéb érdekességeinek, adatainak közlése. S mindennek végén zárójelben olvashatjuk a kéziratban látott szöveg kereteként található személyes vonatkozásokat átszerkesztve.⁴⁹ Majd ezután három sor zárja ezt a fejezetet, a csehek hasonló rítusáról, Camerarius *Historia Narratió*-ját idézve. (Ld. 4. sz. melléklet.)

Azaz itt egy többszörösen átszerkesztett fejezetet láthatunk magunk előtt, s emellett a magyar szerkesztő életútjára vonatkozó pontos utalást, mely nem található meg a kéziratban bejegyzésben. Az egyháztörténet fennmaradt kézírataiban a következőt tapasztaljuk. A Sinai-féle másolat az előbb látott módon rengeteg rövidítést (nemcsak a szövegeken szokásos ligatúrákat, hanem a kettőzött betűk egyszerűsítését is láthatjuk), és több elírást (pl. „matriulciula” a matricula helyett; „inpositionem” az impositionem helyett), betűtívesztést tartalmaznak (a különbségeket a táblázatban a fenti megoldáshoz hasonlóan jelöltem, vastagítással). A Szatmári Paksi-féle másolat letisztultabb formájú, és amikor különbözik a két kézirat szövege, akkor a Lampe-féle kiadvány ennél a szövegnél az 1722-es variánshoz igazodik.

Az Ember Pál saját kötetének előzéklapjain található bejegyzésekhez képest két jelentősebb változás található: a fogadalom három részéből az esperes és a segédesperes kijelentései felcserélődtek; illetve az Ember Pál-féle eskü időpontja Lampénál pontosan rögzített. Utóbbi egy zárójeles megoldással került a Lampe-féle szövegbe. „(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est compiler horum ritualium ad Ministerium Ecclesiae Saros-Patakinesis comitatus Zempleniensis, A. 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratibus. Manuum impositores fuere...)”.⁵⁰ Ez a leírás egyrészt megadja a referenciát a magyar szerkesztő életére vonatkozóan, viszont tartalmaz egy plusz adatot, egy pontos dátumot annak beiktatásáról. Ez viszont nincs benne az Ember Pál saját kezű feljegyzésében, ami kis változtatással bekerült a Lampe-féle kiadványba. Ennek az esetnek a leírását ezentúl csak egyetlen forrásból ismerjük: a Szombathi János pataki könyvtáros és tanár által szerkesztett iskola- és egyháztörténeti jegyzetekben olvasható, ami 1793-ban készült.⁵¹

Szombathi apró és pontos adatokból, könyves és kéziratári anyagok alapján építette fel a 42. pataki lelkész, Ember Pál arcát és életútját, tudott

⁴⁹ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 721–722. p.

⁵⁰ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 722. p.

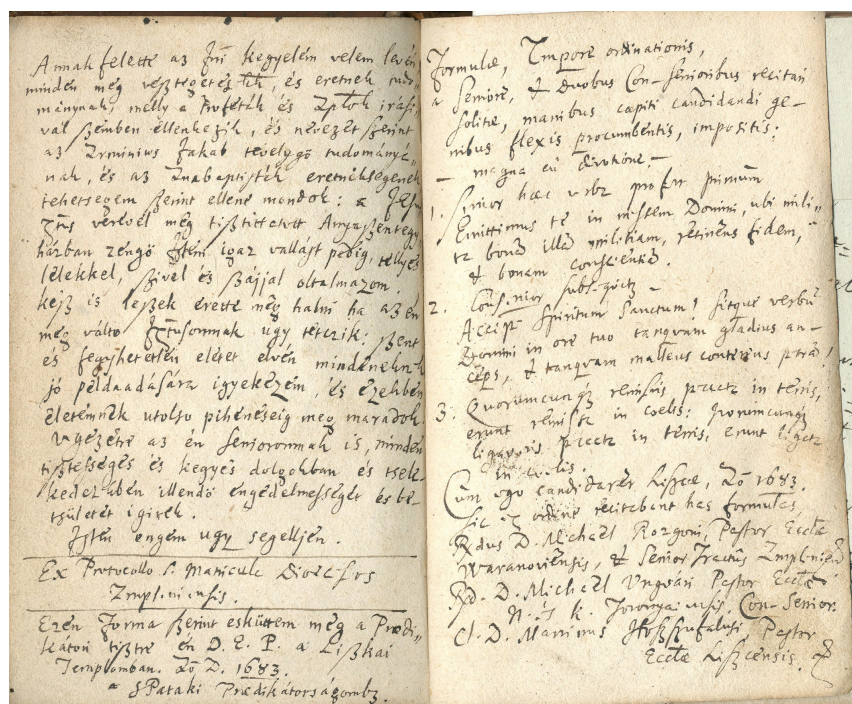
⁵¹ SZOMBATHI, JOHANNES: *Memoriale Historicum*. Patak, 1793. [Kézirat.] – SRKNK. Kt 42, 69.

az egyháztörténetnek és a lelkész magánkönyvtárának a sorsáról, és többek között természetesen a beiktatásáról is. Révész Kálmán nemzedéke, de még Zoványi protestáns lexikona is ehhez és Szombathi hasonló kompendiumaihoz nyúlt, amikor a kora újkori protestantizmus történetének más források alapján nem rekonstruálható képét kívánták megjeleníteni. A pataki tanár jelölte a forrásait, ez Ember Pál esetében Bod lexikona, Lampe–Ember fenti kiadványa volt. Lehetséges, hogy itt egyszerűen az 1728-as kiadvány adott szakaszát parafrázálta. De az is elképzelhető, hogy a pataki gyulafehérvári-marosvásárhelyi-debreceni életúttal is jellemezhető Szathmári Paksiaktól kapta az információt. Ugyanis több pontos adatának nincs azóta sem referenciája. Mellesleg Ember Pál könyvtárának töredékét is ő vette állományba 1790-ben, s ezt jelzik a kötetekben az ő főkönyvtárosi possessori bejegyzései.

Ha a két fenti táblázatot és annak eltéréseit összevetjük, az érdekes tanulsággal szolgál. A 2. sz. melléklet szerinti kéziratot magyar esküszöveg átírata hűségesen követi az eredetét, s csak egy ponton egészítette ki, ahol dogmatikai pontosítást végzett. A 3. sz. melléklet szerinti latin esküformulák esetében a változatok túlnyomórészt megegyeznek. A variációkban közös, hogy az eredeti kézirat 17. század eleji zempléni jegyzőkönyv szövegét az utódok saját koruk szerinti átíratban közölték, függetlenül attól, hogy ez kézirat másolatban vagy kiadványban öltött testet. Az eredeti régies rövidítéseit feloldották, az archaikus szórendi alakzatokat felcserélték, s egy-két helyen apróbb változtatásokat tettek. A 4. sz. melléklet esetében pedig látható, hogy a személyes feljegyzés miként alakult át hivatalos, mindenkire vonatkozó történeti leírássá, és vált ebben Ember Pál beiktatásának eseménye egy névtelen adattá.

A 3. és 4. sz. mellékletek másolatai közt azonban látványos különbséget figyelhetünk meg. A mellékletek lábjegyzetei szerint a kéziratok változtatásai a Lampe-féle kiadványban nem egyöntetűen érvényesültek. A 3. sz. melléklet szerinti általános formulák esetén jobbára a Sinai-féle 1708-as, míg a 4. sz. melléklet beiktatási rituáléja esetén a Szathmári Paksi-féle 1722-es verzióra gyakrabban támaszkodott az 1728-as kiadvány szerkesztője, Friedrich Adolf Lampe. Az előttünk lévő eset alapján több megoldás is körvonalazódhat. A bagatellizáló változat szerint nem lényeges apró különbségek ezek, melyeket egy adott nyelvi kultúra ismerője önmagától is ekként oldott volna fel, tehát véletlenszerűek az egybeesések. A kompiláció oldaláról nézve lehetséges éppen az a forgatókönyv is, hogy Lampe előtt több, különböző időben érkezett változat is feküdt, s az általánosabb szövegközlések esetén az 1708-as alapján haladt, s néhol a család személyes kiegészítéseit, újabb, 1708 utáni adatokat is beemelt a formálódó szövegegyüttesbe. A variációk kedvelői előtt pedig megjelenhet az a lehetőség is, hogy esetleg Lampe egy eddig még – és talán már végleg – nem ismert másolatot használt, s ezzel oldható fel az utrechti és oxfordi kézirat rejtélye (előbbiről a 18. században többen szóltak, de a történeti kutatás nem hozta a felszínre; utóbbinak a provenienciája kérdéses).

Ez a nyomozás, amit Debreceni Ember Pál elveszett, elkallódott vagy sokáig nem vele kapcsolatba hozott szövegek attribúciója, majd provenienciája és végül szövegahagyománya ügyében végeztem, azt jelzi, hogy egy kisebb, néhány lapos szövegösszehasonlítás is érdekes tanulsá-

2.

<p>Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis (1630k.)⁵²</p>	<p>Ember Pál saját jegyzete (RMK 1021 előzéklapjain)⁵³</p>
<p>En. N. esküböm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es β[ent]: Lélec, hog' ebben az Isten igejének Bolgálatiábā[n], melre az Cr[istu]s Jesus aniaßentegyhazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod berent valaztatom, es Senior Uram kezenece ream tétele által benteltetem, és ki küldtetetē[m], eletemnece végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot akarminemű zürzavarocutl is attul ell bakaztatni. Az tizta tudománt, mely az</p>	<p>En N: N: esbküböm az élő, örök és igaz I[ste]nre, a ki Atya, Fiu, és β[ent]. Lelek, hogy ebben az I[ste]n igijének Bolgálatyáb[an], mellyre a X[rist] Jesus Anyaßentegyházáb[a]n az Ap[osto]lok idejetül fogva meg tartatott Apostoli mod berint valaßtatom, és Senior Úr kezenece reám tétele által benteltetem, és ki küldtetetem, eletemnek végéig meg akarok maradni, nem is engedem magamat akárminemű zürzavaroktul is attul ell bakaßtatni. A tizta tudományt, mely az Isten-</p>

⁵² Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 6.

⁵³ Canones ecclesiastici, 1642. 1r–v.

I[ste]nnec sz[ent]: Próphétaitól és az Jesus Chr[istu]s Apostolitul mireánc bármazot, az β[ent]: Bibliábā[n] bé foglaltat az Helvétiai confessio, és az Palatinusbéli Cathéchismus berē[n]t magiaraztat, az I[ste]ntől nékem adatot ajándéknac mértéke berént, tanitom: az Isten törvényt és az Jesus Chrs Euā[n]géliomát, minden emberi találmánioc nélkül hirdetem.

Annakfelette az Isteni kegyelem velem lévén, minden megveztegesekenec, és eretnec tudománnac, mely az Próphétác és Ap[osto]loc irásival szemben ellenkezik,

tehetsegem berént ellene mondoc: az Jesus Chrs vérével meg tisztított Aniaßenteg[i]házban zengő Isteni igaz vallást pedig, teljes léleccel, bível és bájjal óltalmazom.

Kébis lébec érette meg halni, ha az én megválto Christusomnac ug[i]tebic: bent és feg[i]hetetlen életet elvén mindenek[ne]k joo pelda adasara igyekezem, és ezekben életemnec utólsó pihenéseig megmara[doc].

Végezetre az én Senioromnak[-]is minden tisztességes és kegyes dolgokban és chielekedetekben illendő engedelmisséget és bötsületet igérec.

Isten engem úgy segéljen. [6]

nek bent Profetáitúl, és a Jesus Ap[osto]litúl mi reánk bármazott, a β[ent]. Bibliában bé foglaltatott, a Helvétiai Confessio, és a Palatinatusbéli Catechismus berint magyaráztatic, az Istenőtől nékem adattatott ajándéknac mértéke berint tanitom: az Isten törvényét, és a Jesus Christus Evangeliomát minden emberi találmányok nélkül hirdetem. [1r]

Annakfelette az I[ste]ni kegyelem velem lévén, minden megveztegetés[eknek], és eretnek tudománynak, melly a Propheták és Ap[osto]lok irásival szemben ellenkezik, **és nevezet berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek** tehetsegem berint ellene mondoc: a Jesus X[rist]us vérével meg tisztított Anyaßentegyházban zengő Isteni igaz vallást pedig, tellyes léleccel, bível és bájjal óltalmazom.

Kéß is lebec érette meg halni, ha az én meg válto Xtusomnac úgy tetczik: bent és fegyhetetlen életet elvén mindeneknek jó példaadására igyekezem, és ezekben életemnek utolsó pihenéseig meg maradok.

Vegezetre az én Senioromnak is, minden tisztességes és kegyes dolgokban és cselekedetekben illendő engedelmisséget és becsületet igirek.

Isten engem úgy segéljen. [1v]

3.

A Zempléni tractus jegyző-könyve (1630k.) ⁵⁴	Sinai-féle másolat (1708k.) ⁵⁵	Szathmári Paksiféle másolat (1722k.) ⁵⁶	Lampe–Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ⁵⁷
Formula iuramenti, quae in nostris ⁵⁸ Ecclesiis observatur, & exigitur ab iis, qui in ministerii verbi Dei societatem, praemisso examine, per manuum impositionem recipiunt[ur]. Ego N. juro per Deum vivum verum & aeternum qui est Deus Pater, Filius & Spiritus Sanctus: quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico , & in Christi Jesu Ecclesia, á temporibus Apostolorum observato, eligor, ac per impositionem manus? Do-	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> quae in Ecclesiis Dioeceseis Zempleniensis , observat[ur], et exigit[ur] ab iis, qui in Ministry Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manuum impositionem recipiunt[ur]. Ego N. juro per Deum[m] vivum[m]. verum et aeternum[m] qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostolorum observato eligor, ac per impositionem[m] manu[m].	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis , observatur, et exigitur ab aliis, qui in ministerii [65v] Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manuum impositionem recipiuntur. Ego N. juro per Deum vivum. verum et aeternum qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico , et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostolorum observato eligor, ac per impositionem manum Rever. Dom. Seniorum inauguro et emittor ad finem	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis observatur, & exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impositionem recipiuntur. <i>Ego N. juro per Deum vivum. Verum, et aeternum qui est Deus Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolorum observato eligor,</i> ⁶¹ <i>ac per impositionem manum Rever.[endi] Dom.[ini] Seniorum inauguro et emittor, ad</i>

⁵⁴ Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 4–5.

⁵⁵ DMREK. RK. K. 1. 29., 223–224. p.

⁵⁶EMBER, 1722. 65v–66r. p.

⁵⁷ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 724–725. p.

⁵⁸ Itt a névmásnak az eredeti közegre való önreflektív utalását Ember Pál értelmezte a külföldi olvasó számára.

<p>mini Senioris⁵⁹ inauguror, emittórq[ue],⁶⁰ ad finem usque vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar. Doctrinā[m] puram, hoc est, à sanctis Dei Prophetis & Ap[osto]lis Jesu Christi in nos derivatam,⁶² sacris Bibliis comprehensam, in Helvetica confessione expositam, pro mensura doni mihi a Deo dati, docebo.</p> <p>Legem Dei & Evangelium Jesu Christi, absque ullis traditionib[us]</p>	<p>Rever. Dom. Senioru[m] inauguror et emittor ad fine[m] usq[ue] vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar:</p> <p>Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris bibliis comprehensa, in Helvetica Confessionê et Catechismo Palatinali exposita e[st] et interpr[ae]tat[ur],⁶³ p[ro] mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangeliu[m] Jesu Christi absq[ue] ulla traditionum</p>	<p>usq[ue] vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullis tempestatibus abstrahi patiar:</p> <p>Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione et Catechismo Palatinali exposita est, et interpractatur, pro mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangelium Jesu Christi absq[ue] ulla tradicionum (sic!) humanarum</p>	<p><i>finem usque vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullis tempestatibus abstrahi patiar.</i></p> <p><i>Doctrinam puram, quae à Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos deriva-</i> [724] <i>ta sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione, et Catechismo Palatinali exposita est, et interpractatur, pro mensura doni mihi à Deo dati docebo</i></p> <p><i>Legem Dei, et Evangelium Jesu Christi absque ulla traditionum</i></p>
--	---	--	--

⁵⁹ Ismét csak Ember Pál alakított, csak most fordítva: a jegyzőkönyv általánosító utalását tette egyedivé.

⁶⁰ Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

⁶¹ Lampe itt tömörített, s a többes számra váltással jelezte az eredeti szövegnek a tradícióra, az apostoli hagyomány folyamatosságára való utalását,

⁶² Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

⁶³ Itt Ember Pál kibővítette a 17. század eleji fogalmat a század végére gyakorlattá vált kultikus óprotestáns szövegnek a beemelésével: a *Második Helvét Hitvallás* törvényileg 1567, a *Heidelbergi Káté* pedig 1646 óta a magyar kálvinista felekezet alapvető hitvallási irata.

<p>humanis,⁶⁴ sonabo.</p> <p>Insuper assistente mihi divina gratia, omnibus corruptelis ac doctrinae hereticae, quae ex diametro repugnat Verbo Dei, Scriptis Propheticis & Apostolicis comprehenso,</p> <p>pro virili mea, contradicam: veram autē[m] & in Eccl[esi]a Jesu Christi sanguine repugnata</p>	<p>humanaru[m] mixtura annunciabo:⁶⁵ insuper assistente mihi Divinâ gra[ti]â, omnibus corruptelis, et ⁶⁶doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso e⁶⁷ diametro repugna[t]:⁶⁸ signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis et Anabaptistar u[m] haeresibus⁶⁹ p[ro] virili mea Contradicam, veram autem, et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata</p>	<p>mixturá annunciabo:</p> <p>Insuper assistenta mihi Divinâ gratiâ omnibus comprehensa Doctrinae Helveticae,⁷⁰ quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso é diametro repugnat: signanter erroneae Jacobi Armini, doctrinae Francisci Davidis et Anabaptistarum haeresibus</p> <p>pro virili mea contradicam veram antem et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata resonantem</p>	<p><i>humanarum mixtura annunciabo.</i> <i>Insuper assistente mihi Divina gratia, omnibus corruptelis, et doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso è diametro repugnat, signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis, et Anabaptistarum haeresibus</i> <i>pro virili mea contradicam. Veram autem, et in Ecclesia sanguine Jesu Christi repurgata</i></p>
---	--	---	---

⁶⁴ Az egyes számról többes számra váltás Ember Pálhoz kapcsolódik, és hangsúlyozottabban utal a következő szakaszban név szerint felsorolt eretnekek irányzataira.

⁶⁵ Ember Pál szócseréje (a hangoztatni és a kijelenti ige közti szemantikai különbség) kifejezi a 17. századi kálvinizmusnak az ígéhirdetés próféciaként való felfogását.

⁶⁶ Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az ac és et közti váltás.

⁶⁷ Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az e és ex közti váltás.

⁶⁸ Mondatrész cserélődött fel Ember Pál kezében: az eredeti jegyzőkönyvi fogadalom leírt szövegéhez képest a betoldás így jobban kötődik az azt megelőző mondatrész utalószavához, s a szövegkohézió igényli ezt az inverziót.

⁶⁹ A betoldás Ember Páltól származik.

⁷⁰ Ez a beszúrás, amely nem a megromlott eretnek tézisekre teszi a hangsúlyt, hanem a *Második Helvét Hitvallás* felfogásával nem egyező nézetekre, már egy ortodoxabb kálvinista felfogást rejt. Ez a szövegváltozat köthető Szathmári Paksi Mihályhoz, de úgy tűnik, ezt Lampe nem vitte tovább. Vagy pedig Lampe kezében a korábbi 1706-os változat fordult meg. (Esetleg, ha többet is látott inkább az 1708-ast vette figyelembe.)

<p>religionem sonantem, toto pectore, corde & ore defendam; paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur: [4] vitam sanctam & inculpatam vivendo omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremū[m] usque vitae meae spiritum permanebo.</p> <p>Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus & actionibus honestis & piis obedientiam debitam & observantiam sancté promitto. Ita me bené Deus adjuvet. Amen. [5]</p>	<p>resonante[m] Religione[m],⁷¹ toto pectore, corde et ore defendam, paratus p[ro] ea etiam mori, qvod si Salvatori Jesu Christo ita visum fuerit,⁷² vitam Sanctam et inculpatam, vivendo omnibus bonum Exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremu[m] usq[ue] vitae meae habitu[m]⁷³ permanebo. Praeterea Seniori quoq[ue] meo in (sic!) in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis obedientiam et observantiam debitam⁷⁶ Sancté promitto. Ita me Deus adjuvet Ammen. [224]</p>	<p>Religionibus,⁷⁴ toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori qvod si Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam Sanctam et inculpatam vivendo; omnibus bonum exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremo usq[ue] vitae meae habitu permanebo,</p> <p>Praeterea Seniori quoq[ue] meo in omnibus rebus et actionibus honestis et piis, obedienciam et observantiam debitam Sancté promitto, Ita me Deus adjuvet Amen. [66r]</p>	<p>resonantem Religionem, toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori, qvodsi Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam sanctam et inculpatam vivendo, omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremum usque vitae meae halitum⁷⁵ permanebo. Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis obedientiam et observantiam debitam Sancté promitto, Ita me Deus adjuvet! Amen. [725]</p>
--	---	---	--

⁷¹ Ember Pál-féle szórend és szócsere.

⁷² A jegyzőkönyv passzív szerkezete helyett itt egy összetett múlt idejű igealak áll, mely révén a szövegnek a kálvinista teológiához való kötődése hangsúlyosabb.

⁷³ A szellemi élet végének ábrázolása Ember Pálnál az egész antropológiai jelenlétre ('habitus') vonatkozik.

⁷⁴ Szathmári Paksi-féle egyes – többes szám közti váltás, melyet Lampe ismét csak nem tartott meg.

⁷⁵ A szellemi élet végének ábrázolása Lampénál a metafizikai távlatot ('lehellet') jeleníti meg.

⁷⁶ Ember Pál az állítmány két bővítményét rendezte egymás mellé az eufónia jegyében.

4.

RMK. 1021. előzők-lapjain (1683 után) ⁷⁷	Sinai-féle másolat (1708k.) ⁷⁸	Szathmári Paksiféle másolat (1722k.) ⁷⁹	Lampe–Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ⁸⁰
<p>Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a' Lißkai Templomban. A[nn]õ. D[omini]. 1683. a S[aros-]Pataki Praedikátorságomb [a]n. [*1v]</p> <p>Formulae, Tempore ordinationis, a Seniore, et duobus Con-Senioribus recitari solitae, manibus capiti Candidandí genibus flexis procumbentis, impositis: – magna cu[m] devotione –</p> <p>1. Senior haec verba profert primum Emittimus te in messem Domini, ubi milita bona[m] illa[m] militiam, retinens fidem,</p>	<p>XXVI. In Conventib[us] Unitar[um] Dioecesi[u]m Ultra-Tibiscanar[um], quod á Seniorib[us] solum regnunt[ur], Ordo <u>Agendoru[m]</u> Synodaliu[m] paululu[m] variat, res tamen eodem redit... [218]</p> <p>11. Iuramenti formulam ex matriculciula prius tacité apud se Candidandus legit, ne porro mox haesitet.</p> <p>12. Recita publicé juramentu[m] (cujus formula[m] infra exhibiturus sum)</p> <p>13. Genibus felxis excipit Candidatus manuum Senioris et Consenioru[m] duoru[m] inpositione[m] Cujus occasione Senior, manu dextra[m] in</p>	<p>XXVI. In conventibus Unitarum Dioecesium Ultra-Tibiscanarum, quod á Senioribus solum regnunt[ur], Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululum variat, res tamen eodem redit... [62v]</p> <p>11. Iuramenti formulam ex Matricula priüs tacité apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet.</p> <p>12. Recitat publicé Iuramentum (cujus formulam infra exhibiturus sum.)</p> <p>13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et Conseniorum duorum impositionem, cujus occasione Senior, manu dextrâ in capite</p>	<p>XXVI. In conventibus unitarum dioecesium Ultra-Tibiscanarum, quod á Senioribus solum regnuntur, Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululum variat, res tamen eodem redit... [720]</p> <p>11. Iuramenti formulam ex matricula prius tacite apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet.</p> <p>12. Recitat publice juramentum, (cujus formulam infra exhibiturus sum.)</p> <p>13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et</p>

⁷⁷ Canones ecclesiastici, 1642. *1v–2r.

⁷⁸ DMREK. RK. K. 1. 29., 218–221. p.

⁷⁹ EMBER, 1722. 62v–63v. p.

⁸⁰ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 720–722. p.

<p>et bonam conscientia[m].</p> <p>2. ConSenior subsequitur</p> <p>Accipe Spiritum Sanctum! Sitque verbu[m] Domini in ore tuo, tanquam gladius anceps,⁸¹ et tanquam malleus conterens petra[m]!</p> <p>3. Quorumcunq[ue] remiseris peccata in terris, erunt remissa in coelis:</p>	<p>Capite emitendi quiescente, haec verba fundit:</p> <p>Accipe S[piritum] Sanctu[m], sitq[ue] verbu[m] Domini, in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petra[m].</p> <p>Consenior[um] primus haec: Emitimus te in messe[m] Domini, ubi militia⁸² illam bonam⁸³ militia[m] retinens fide[m] et bonam conscientia[m],</p> <p>Alter Consenior[um] haec: Quor[um]cunq[ue] remi- [219] seris peccata in terris erunt remissa in</p>	<p>emittendi quiescente, haec verba fundit:</p> <p><u>Accipe Spiritum Sanctam, sitq[ue] verbum Domini in ore tuo tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</u></p> <p><u>Conseniorum primus haec: Emitimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem et bonam conscientiam.</u></p> <p><u>Alter Conseniorum haec: Quorum cunq[ue] remiseris peccata in terris erunt remissa in coelis:</u></p>	<p>Conseniorum duorum impositionem, cuius occasione Senior, manu dextra in capite emittendi quiescente, haec verba fundit: <i>Accipe Spiritum Sanctam, sitque verbum Domini in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</i></p> <p>Conseniorum primus haec: <i>Emitimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem, et bonam conscientiam.</i></p> <p>Alter Conseniorum haec: <i>Quorumcunq[ue] remiseris peccata in terris, erunt</i></p>
--	--	---	--

⁸¹ Hiányzik a másolatokban.

⁸² Elírás az egymást követő, két hasonló szó hatására.

⁸³ Szórendi csere, ebben a szerkezetben elvben nem zavaró, de itt azt jelzi, hogy a Lampe-féle változat az 1722-es megoldást követte.

<p>quorumcunq[ue] ligaveris peccata in terris, erunt ligata in coelis.</p>	<p><u>Coelis.</u> <u>quorumcunq[ue]</u> ligaveritis⁸⁴ <u>peccata in terris,</u> <u>erunt ligata in</u> <u>Coelis.</u> [220]</p>	<p><u>quorum cunq[ue]</u> <u>ligaveris peccata</u> <u>in terris erunt</u> <u>ligata in Coelis.</u> [63r]</p>	<p><i>remissa in Coelis; quorum cunque ligaveris peccata in terris, erunt ligata in Coelis.</i> [721]</p>
<p>Cùm ego candidaret Lißcae, A[n]n]õ. 1683, sic ex ordine recitabant has formulas, Rdu[s] D. Michaë[el] Rozgoni, Pastor Eccl[esi]ae Waranoviensis et Senior Tractus Zempleniens[is].⁸⁵ Rd. D. <u>Michaë[el] Ungvári</u> Pastor Ecclae N. és K. Toronyaiensis. Con-Senior. Cl. D. Martinus Hoßbafalusi, Pastor Ecclae Liszcensis [*2r]</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiar[um] actione, dein Fratr[u]m salutatione et valedictione Sacer actus Conclusus e[st],</p> <p>(NB Juxta hunc ritu[m] Ordinatus est ad Ministeriu[m] Ecclesiae S[aros-]. Patakiensis Compiler Hor[um] Rituali[um] in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. Liszcensis Comitatus Zempleniensis. An 1683. 12 Juny Cum reliquis trib[us] Fratribus Manuu[m] impositores fuere</p> <p>Rev. <u>Michaë[el] Rozgoni</u> P. E. Varanoviensis et</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiarum actione, dein Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p> <p>NB. Iuxta hunc ritum ordinatus est ad Ministerium Ecclesiae Saros Patakiensis Compiler, Horum Privatim⁸⁶ in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. <u>Liscensis</u> Comitatus Zempleniensis, Anno 1683. 12 Juny Cum reliquis tribus Fratribus Manuu[m] impositores fuere</p> <p>Rev. <u>Michaë[el] Rozgoni</u> P. E. Varanoviensis et Senior</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiarum actione, dein' Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p> <p>(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est ad Ministeriu[m] Ecclesiae Saros-Patakiensis compiler horum ritualium in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. Liszcensis comitatus Zempleniensis , An 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratribus. Manuum impositores fuere</p>

⁸⁴ Indokolatlan többes szám alkalmazása.

⁸⁵ A funkció elnevezése elmaradt a kéziratokból is ezután.

⁸⁶ Szócsere, más forrásban nem található, és Lampe nem ezt, hanem az 1708-as verziót követte.

⁸⁷ A segédesperesek egyszerűsített elnevezése összevonással: ez maradt benne a Lampe-féle kiadványban.

	<p>Senior Rev. <u>Michaél Ujvári</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya, Cl. Martinus Hoszszúfalusi P E Liszcensis Consenior :) [221]</p>	<p>Rev. <u>Michaél Ungvár</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya Clar. Martinus Hoszszúfalusi P. E. Liscensi. Conseniores)⁸⁷ [63v]</p>	<p>Rev. <i>Michael Rozgoni</i> P. E. Varanoviensis et Senior, Rev. <i>Michael Ungvari</i>, P. E. N[agy]. es K[is]. Toro- nya,⁸⁸ Cl. Martinus Hoszszúfalusi, P. E. Liszcensis, Conseniores.) [722]</p>
--	---	--	--

⁸⁸ Lampe egyszerűsítése: Toronya település két részének a megkülönböztetése a külföld számára kevésbé volt lényeges.